

DVIKIRČIAI IR TRIKIRČIAI ŽODŽIAI

V. VAITKEVIČIŪTĖ

Kiekvienas savarankiškas neilgas (vieno, dviejų, trijų, keturių skiemenu) žodis šiaipjau turi vieną kirtį, krintantį ant kurio nors skiemens. Pagrindinio kirčio vieta paprastai žymima priegaidės ženklu ant žodžio kirčiuotojo skiemens balsio, dvibalsio ar mišriojo dvigarsio sonanto, pvz.: *as̄is*, *pàémé*, *táu*, *užúovéja*, *vadélés*, *kałtas* ir kt. Tačiau yra žodžių, kurie, be pagrindinio, turi dar vieną ar net du šalutinius kirčius. Pirmasis šalutinis kirtis žymimas prieš skiemenu vienu stačiu brūkšneliu¹, pvz.: *angliavandenin̄is*, o antrasis šalutinis – dviem stačiais brūkšneliais¹, pvz.: *astro*¹ *fotomètrija*. Vieną šalutinį kirtį dažniausiai turi daugiaskiemeniai lietuviškos ir svetimos kilmės sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš dviejų démenų, pvz.: *keturiasdešim̄tas*, *genéralguberñatorius*, bei daugiaskiemeniai žodžiai su kuriaus-ne-kuriais priešdėliais, pvz.: *deemulsäcija*, bet kartais ji gali turėti ir triskiemeniai žodžiai (žr. II B b). Du šalutinius kirčius paprastai turi žodžiai, sudaryti ne mažiau kaip iš trijų démenų, pvz.: *meteo*¹ *eroibiuleténis*.

Žodžiai su dviem kirčiais vadinami dvikirčiais, o su trimis – trikirčiais. Dvikirčio žodžio šalutinis kirtis paprastai yra ne toks intensyvus, kaip pagrindinis. Trikirčio žodžio abiejų šalutinių kirčių santykinis intensyvumas irgi skiriasi: vienas iš tų kirčių, esantis toliau nuo pagrindinio, dažniausiai yra intensyvesnis už antrajį, bet abudu trikirčio žodžio šalutiniai kirčiai paprastai yra ne tokie intensyvūs, kaip pagrindinis kirtis. Šiame straipsnyje nebus nagrinėjamas žodžio pagrindinio ir šalutinių kirčių intensyvumo santykis, o tik bus nurodyta, kokie lietuviškos ir svetimos kilmės žodžiai turi vieną, o kokie du šalutinius kirčius. Ar žodis turi šalutinį kirtį, ar ne, sprendžiama iš jo balsių ir dvibalsių santykinio ilgumo. Esant visoms kitoms fonetinėms sąlygomis vienodomis, balsių, dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių santykinį ilgumą žodyje lemia šios aplinkybės¹:

- 1) kirtis: kirčiuotas balsis, dvibalsis arba sonantas mišriajame dvigarsyje yra žymiai ilgesnis už tokį patį nekirčiuotą balsį, dvibalsį ar sonantą, esantį tolygioje fonetinėje pozicijoje;
- 2) kirčio vieta žodyje: juo nekirčiuotas prieškirtinis skiemuo toliau nuo kirčiuto, juo jo sudaromasis garsas trumpesnis;
- 3) žodžio skiemenu skaičius: juo žodis turi mažiau skiemenu; juo yra ilgesnių sudaromieji garsai, ir juo daugiau – juo trumpesni;

¹ Žr. V. Vaitkevičiūtė, Lietuvių kalbos balsių ir dvibalsių ilgumas, arba kiekybė, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. 3, p. 207–208, Vilnius, 1960.

4) skiemens, kuriame yra balsis ar dvibalsis, pobūdis: atvirame skiemenyje jie kiek ilgesni, negu uždarame;

5) kitų žodžio skiemenu sudaromujų garsų kiekybė: jeigu žodyje yra vienas ar keli ilgieji balsiai, dvibalsiai ar mišrieji dvigarsiai, tai visų to žodžio skiemenu sudaromieji garsai yra kiek trumpesni, negu žodyje, neturinčiam ilgų balsiu, dvibalsiu bei mišriju dvigarsiu;

6) priebalsis, po kurio eina balsis ar dvibalsis: po skardžiojo priebalsio jie yra kiek ilgesni, negu po dusliojo;

7) balsio ar dvibalsio užimama vieta žodyje: galiniame žodžio skiemenyje, ypač atvirame, balsiai ir dvibalsiai yra daug ilgesni už tuos pačius balsius ir dvibalsius kitose fonetinėse pozicijose. Pavyzdžiui, žodžio galio nekirčiuotas balsis ar dvibalsis paprastai esti ilgesnis net už kirčiuotą tokį patį balsį, esantį ne žodžio gale;

8) priegaidė: ilgų skiemenu sudaromieji garsai, tariami tvirtagališkai, yra kiek ilgesni už tolygiose fonetinėse pozicijose esančius tuos pačius tvirtapradžius garsus;

9) balsio kokybė: trumpieji ir atitinkami ilgieji balsiai, esantys tose pačiose fonetinėse pozicijose, visada yra nevienodo ilgumo;

10) kalbėjimo tempas: kalbant greitai (t.y. šnekamuoju stiliumi) visų žodžio skiemenu sudaromieji garsai yra trumpesni, negu kalbant lėtai (t.y. aiškuoju stiliumi).

Norint nustatyti, kurie žodžiai turi vieną, kurie du šalutinius kirčius ir kurie visai neturi, i magnetofono juostą buvo įrašyta 104 sudurtiniai ir priešdėliniai žodžiai 380 mm/sek (milimetru per sekundę) greičiu. Juos įkalbėjo aiškuoju stiliumi, o dalį dar ir šnekamuoju stiliumi 3 diktoriai (vienas vyras ir dvi moterys), gerai mokantys literatūrinę lietuvių kalbą. Nors diktorių kalbos tempas kiek skyrėsi (vyro sumontuoto įrašo perklausa truko 3 min, vienos moters – 2 min 48 sek, kitos – 3 min 12 sek) ir nulėmė garsų absoliutaus ilgumo įvairavimą, bet santykinių garsų ilgumo dėsningsumą, kurie šiuo atveju mums svarbiausi, nekeitė. Iš šių magnetofono juostos įrašų buvo padarytos 312 (104 × 3) žodžių oscilogramos oscilografu H 102. Filmo juostelės sukimosi greitis – 250 mm/sek. Kiekvieno žodžio oscilogramoje yra trys įrašai: antro vibratoriaus, kurio dažnumas – 10 000 hc (herc), aštunto vibratoriaus, kurio dažnumas 1200 hc, ir laiko žymeklio įrašas – 100 hc. Viena dviguba vibracija lygi 10 msec (milisekundžių). Visi magnetofono įrašai ir oscilogramos padaryti tomis pačiomis techninėmis sąlygomis.

1. Remiantis eksperimentiniais tyrinėjimais, nustatyta, kad šalutinio kirčio atsiradimas žodyje priklauso ne nuo vienos, o nuo kelių sąlygų:

1) Kelintas sudurtinio žodžio démuo turi pagrindinį kirtį. Vienas šalutinis kirtis dažniausiai būdingas daugiaskiemeniams dviejų démenų sudurtiniams žodžiams, kurių pagrindinis kirtis yra antrajame démenyje, pvz.: *'baltauodegiáuti*, ir du šalutiniai kirčiai – trijų démenų žodžiams, kurių pagrindinis kirtis yra paskutiniame démenyje, pvz.: *'hidroa'erodròmas*. Daugiaskiemeniai sudurtiniai žodžiai, kurių pagrindinis kirtis yra pirmajame démenyje, šalutinį kirtį turi rečiau, pvz.: *'drāpanpa'laiké* (plg. I 3).

2) Iš kelių skiemenu sudaryti sudurtinio žodžio démenys. Dvieju démenų sudurtiniai žodžiai šalutinį kirtį paprastai turi tada, kai abudu ar bent vienas jo démuo yra daugiaskiemenis, pvz.: *'angliavandeninis* (išimtis žr. IV A a). Trijų men-

kai suaugusių dėmenų sudurtinio žodžio šalutiniam kirčiui atsirasti ši sąlyga nebūtina, pvz.: *'astro'*¹ fotomētr̄as.

3) Kelintas sudurtinio žodžio pirmojo ar antrojo dėmens skiemuo turi pagrindinį kirtę. Kai kirčiuojamas antrasis dėmuo, tai juo toliau pagrindinis kirtis nuo antrojo dėmens pradžios, juo didesnė galimybė pirmajame dėmenyje atsirasti šalutiniam kirčiui, pvz.: *'pasikiškiakopūstāuti*. Kai pagrindinis kirtis yra dviejų dėmenų sudurtinio žodžio pirmojo dėmens pradžioje, tai antrasis dėmuo turi šalutinį kirtę, pvz.: *kūnigpa'laikis*. Trijų dėmenų sudurtinis žodis turi vieną ar net du šalutinius kirčius tada, kai pagrindinis kirtis yra trečiajame dėmenyje – toli nuo viso žodžio pradžios, pvz.: *'astro'*¹ fotomētr̄ija.

4) Kaip stipriai suaugę sudurtinio žodžio dėmenys ir kiek savarankiškos tų dėmenų reikšmės. Iš dviejų nelabai suaugusių dėmenų sudarytiems naujiems specialemiems terminams ir šiaipjau knyginiams žodžiams, pvz.: *'angliavandeninis*, *dī'nāmomētārm̄fizmas*, bei menkai suaugusiems daugiaskiemeniams sudurtiniams žodžiams, sudarytiems iš dviejų skaitvardinių dėmenų, pvz.: *aš'tuoniasdešimtas*, būdingas vienas šalutinis kirtis, o sudarytiems iš trijų nelabai suaugusių dėmenų – du šalutiniai, pvz.: *'astro'*¹ fotosk̄op̄ija.

5) Kiek daugiaskiemenio sudurtinio žodžio pirmasis dėmuo akcentuoja naują žodžio reikšmę, skiriančiąsi nuo sudurtinio žodžio antrojo dėmens savarankiškos reikšmės, pvz.: *'ikiburžuāzinis*² (plg. *buržuāzinis*), *'ikikapitalistinis* (plg. *kapitalistinis*), *'porinkiminis*, *'priešrinkiminis* (plg. *rinkiminis*), plg. dar II A d.

6) Kalbėjimo stilius, kurį lemia kalbos proceso tikslas, aplinkybės ir emocinis turinys. Kalbant aiškuoju stiliumi, t.y. palyginti lėtu tempu, bet laikantis įsigalėjusių tarimo dėsniių bei taisyklių ir tiksliai bei aiškiai ištariant visus garsus kalbos sraute, tas pat žodis gali turėti šalutinį kirtę, pvz.: *'atlapauodēgis*, o, kalbant šnekamuoju stiliumi, t.y. greitu tempu ir ne taip rūpestingai ištariant visus kalbos garsus, tas pat žodis šalutinio kirčio gali ir neturėti, pvz.: *atlapauodēgis*.

II. Vieną labai ryškų šalutinį kirtę, būdingą kalbant ir aiškuoju, ir šnekamuoju stiliumi, visada turi:

A) Pirmame dėmenyje:

a) Sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš dviejų skaitvardinių ir vieno nelabai prie šių priaugusio neskaitvardinio arba dviejų neskaitvardinių ir vieno nelabai prie šių priaugusio skaitvardinio dėmens, ir pagrindinį kirtę turintys paskutiniame dėmenyje, pvz.: *aš'tuoniasdešimtm̄tis*, *aštu'o'niolikaviētis*, *devy'niolikaaūkštis*, *devy'niolikam̄tis*, *'dušimtm̄tinis*, *'dvilinkliežuváuti*, *pen'kiolikaviētis* ir kt.

Imkime, pavyzdžiui, žodį *'dvilinkliežuváuti*³. Jo skiemenui dvi ir *link* balsiai

	dv	i	l	i	n	kl	ie	ž	u	v	áu	t	i
I	59		57		65		105		65		300		68
II	61		38		67		92		48		249		90
III	48		45		98		99		60		274		86
	56		47		77		98		58		274		81

² Prielinksnio *iki* literatūrinėje kalboje kirčiuojamas antrasis skiemuo, o priešdėlio *iki-* šiuose žodžiuose kirčiuotas buvo ištartas pirmasis skiemuo.

³ Ilustracijose priebalsių, einančių prieš užpakalinės eilės balsius ir dvibalsius *ai*, *au*, *ui*, *uo* minkštumas žymimas ženklu', pvz.: *k'*. Skaičiai, einantys stulpeliu po raide, rodo ja pažymėto garso, kurį iistarė I (vyras), II ir III (moterys) diktoriai, ilgumą milisekundėmis. Paskutinis vertikalaus

i abudu eina po skardžiujų priebalsių. Kadangi pirmasis *i* yra atvirame, bet tolesniame nuo kirčiuoto skiemenyje, o antrasis — uždarame, bet arčiau kirčiuoto esančiame skiemenyje, tai abudu *i* turėtų būti maždaug vienodo ilgumo. Bet pirmasis *i* yra ilgesnis už antrąjį, o tai rodo, kad skiemuo *dvi* turi šalutinį kirtį.

b) Sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš dviejų skaitvardinių dēmenų, kurių pirmasis yra vieno, dvieju ar trijų skiemenu, o antrasis — ne mažiau, kaip trijų skiemenu, turintys pagrindinį kirtį antrojo dēmens antrajame nuo galo skiemenyje, pvz.: *dutūkstantasis*, *dušimtasis*, *dvišimtinis*, *trišimtasis*, *sep̄tyniasdešimtas*, *aš̄tuoniasdešimtój*, *devyriasdešimtasis*, *keturiasdešimtañnés*, „tokios svarstyklės“ ir kt. Šalutinis kirtis ypač ryškus, kaip pirmasis dēmuo yra dviskiemenis arba triskiemenis ir ne toks ryškus — kai vienskiemenis.

Pavyzdžiui, žodžio *dvišimtinis* skiemens *dvi* balsis *i* ilgesnis už skiemens *ši* bal-

	dv	i	š	i	m	t	ì	n	i	s
I		62		52	93		68		76	
II		54		46	94		70		72	
III		68		51	93		60		78	
	61		50	93			66		75	

si *i* 11 msec, o už pagrindinį kirtį turinčio skiemens *ti* balsį *i* pirmasis *i* trumpesnis tik 5 msec, nors yra trečiame nuo šio skiemenyje. Šis trijų balsių *i* ilgumų skirtumas gali būti paaškintas tik skiemeniui *dvi* būdingu šalutiniu kirčiu.

c) Sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš dviejų nemažiau kaip keturskiemienių dēmenų, kurių pirmasis turi priešdėli, pvz.: *pasigervuogiáudamas*, *pasikiškiakopūstáudas*, *pasikiškiakopūstáuti* ir kt.

Pavyzdys — žodžio *pasikiškiakopūstáuti* garsų santykinis ilgumas.

	p	a	s	i	k	i	šk'	a	k	o	p	ü	st	áu	t	i
I	60		45		44		60		91		77		308		140	
II	55		40		44		49		57		63		244		90	
III	54		45		53		50		90		90		232		90	
	56		43		47		53		79		77		261		107	

Balsių *a*, einančių po dusliųjų sprogstamujų priebalsių *p* ir *k'* atviruose skiemenyse, minimalus — 3 msec — skirtumas rodo, kad skiemuo *pa* turi šalutinį kirtį, nes kitaip *a*, būdamas septintame skiemenyje — *pa* — nuo kirčiuoto, turėtų būti žymiai trumpesnis, negu *a* ketvirtame — *k'a* — skiemenyje nuo kirčiuoto.

d) Sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš dviejų dēmenų, kurių pirmasis dviejų, o antrasis — ne mažiau kaip keturių skiemenu. Tokio sudurtinio žodžio pirmuoju dēmeniu akcentuojama viso žodžio reikšmė, pvz.: *angliavandeninis*, *baltauodegiáuti*, *ikiburžuázinis*, *ikikapitalistinis*, *ikimokýklinis*, *ikimonopolistinis*, *ilgapirščiāvimas*, *kitanacionālinis* ir kt.

stulpelio skaičius, esantis žemiau horizontalios linijos, rodo kiekvieno garso vidutinį ilgumą, kuris gaunamas visų trijų diktorių ištarto to paties garso ilgumų sumą padalijus iš trijų. Straipsnyje operuojama vidutiniu balsių ilgumu.

Pavyzdžiu imamas žodžių *'ikikapitalistinis* ir *'kitanacionālinis* garsų santykinių ilgumas. Kadangi pirmasis žodžio *'ikikapitalistinis* skiemuo yra toliau nuo

	i	k	i	k	a	p	i	t	a	l	ì	st	i	n	i	s
I	64		42		52		40		60		74		39		98	
II	54		44		46		38		68		61		50		59	
III	75		53		45		40		70		68		32		80	
	64		46		48		39		66		68		37		79	

pagrindinių kirtij turinčio skiemens, negu antrasis, o pirmojo skiemens balsis *i* yra ilgesnis už antrojo skiemens balsį *i* net 18 msek, tai aišku, kad pirmasis balsis *i* yra skiemenyje, kuriam būdingas šalutinis kirtis.

	'k	i	t	a	n	a	c	i	j	o	n	ã	l	i	n	i	s
I	40		55		60		40		83		165		55		57		
II	33		55		55		29		53		245		41		100		
III	48		72		51		48		62		229		48		80		
	40		61		55		39		66		213		48		79		

Žodžio *'kitanacionālinis* skiemens *ki* balsis *i* yra 1 msek ilgesnis už skiemens *ci* balsį *i*, t.y. abu *i* yra maždaug vienodo ilgumo. Kadangi skiemuo *ki* yra šeštasis nuo kirčioto, o skiemuo *ci* – trečias, tai skiemuo *ki*, be abejos, turi šalutinį kirtį, nes tik tuo galima paaiškinti jų panašų ilgumą.

e) Sudurtiniai svetimos kilmės arba mišraus tipo žodžiai, sudaryti iš dviejų nelabai suaugusių dėmenų, pvz.: *ace' tilceliuliòzé*, *ar'terioskleròzé*, *'balneoterāpija*, *chromoalbumīnas*, *'difenilaminas*, *'hidroinkubātorius*, *'liumpenproletariātas*, *mikrobiològija*, *'nukleoalbumīnai*, *para'lelepedas*, *'poliembriònija*, *'rentgenotèchnika*, *se'kundometristas*, *'trofobiòzé*, *'trofoneuròzé*, *'ultramariñas*, *'ultratrūmposios*, *'ultravioletiniai* ir kt. Pavyzdžiui, palyginę žodžio *'mikrobiològija* skiemenu *mi* ir *bi* balsius *i*, matome, kad jie yra vienodo ilgumo, nors jų atstumas nuo kirčioto skiemens skirtinges. Tai rodo, kad skiemuo *mi* turi šalutinį kirtį.

	'm	i	kr	o	b	i	j	o	l	ò	g	i	j	a
I	44		66		45		93		98		43		157	
II	42		50		42		120		122		50		139	
III	40		79		40		119		126		79		140	
	42		65		42		111		115		57		145	

Ypač ryškus šalutinis kirtis skiemenu, kurių sudaromasis balsis yra *a*. Šiaip-jau nekirčiuotas lietuvių kalbos balsis *a* yra trumpas ir palyginti uždaras. Būdamas skiemenyje, turinčiame šalutinį kirtį, jis tariamas daug ilgesnis ir atviresnis, ir jis tiesiog iš klausos nesunku atskirti nuo trumpojo *a*, pvz.: *'astronavigācija*, *'di'namometamorfizmas*, *gene'ralbōsas*, *gene'ralgubernātorius*, *kris'taloluminescēñcija*, *nacio'nalliberālai*, *'radiosōnija*, *'saltomortālē*, *ti'tanomagnetitas* ir kt.

	d	i	n	a	m	o	m	e	t	a	mo	r	f	i	zm	a	s
I	69		100		60		69		42		82		52		96		81
II	42		78		60		52		40		80		40		86		90
III	45		72		92		60		41		79		40		76		85
	52		83		71		64		41		80		44		86		85

Pavyzdžiui, žodžio *di'namometamorfizmas* skiemens *na balsis a* yra ilgesnis už skiemens *ta balsi* *a* daugiau, negu du kartus, nors pastarasis yra trečiame skiemenyje nuo kirčiuoto, o pirmasis – net šeštame. Toks balsių *a* ilgumo skirtumas paaiškinamas tik skiemenui *na būdingu* labai ryškiu šalutiniu kirčiu. Jeigu skiemuo *na neturėtū* šalutinio kirčio, tai jo balsis *a* būtų kiek trumpesnis už skiemens *ta balsi* *a*.

Kartais šio tipo sudurtinių žodžių, kurių dēmenys menkai suaugę, šalutinis kirtis esti toks ryškus, kad po pirmojo dēmens, turinčio šalutinį kirtį, kai ir po savarankiško žodžio, padaroma nedidelė pauzė ir tik po jos ištariamas antrasis sudurtinio žodžio dēmuo. Pauzė, tiesa, yra fakultatyvi, bet pasitaiko gana dažnai.

Pavyzdžiui, žodžius *'chromoalbuminas*, *para'lelepipedas* ir kitus su pauzėmis tarė du diktoriai iš trijų.

	chr	o	m	o	pauzé	a	l	b	u	m	i	n	a	s			
I	88		73	97		70	50		73		65			97			
II	81		40	—		70	52		68		64			96			
III	102		96	115		52	52		75		81			103			
	90		70	71		64	51		72		70			99			
	p	a	r	a	'	l	e	'	pauzé	e	p	i	p	e	d	a	s
I	72		90			70	35	145		41		43		75			94
II	69		75			96	55	—		89		61		83			102
III	60		109			70	61	121		40		41		70			83
	67		91			79	50	89		57		48		76			93

f) Sudurtiniai lietuviškos ir svetimos kilmės žodžiai, sudaryti iš trijų nelabai suaugusių dēmenų, kurių paskutinis gali būti ir nesavarankiškas, turintys pagrindinį kirtį trečiajame dēmenyje. Antrasis šių žodžių dēmuo, ypač, kai kalbama aiškuoju stiliumi, gali turėti fakultatyvą antrą šalutinį kirtį, pvz.: *'astro" fotomètras*, *'astro" fotomètrija*, *'astro" spektroskòpija*, *'chlora" cetofenònás*, *'chromo" litogràfija*, *'hidroa" erodròmas*, *'hidroa" ero plànas*, *'meteoa" ero biuletènis*, *'mikro" fotografija*, *'mili" ampermètras*, *'rentgeno" spektroskòpija* ir kt.

Pavyzdžiui, žodžio *'meteoa" ero biuletènis* pirmojo skiemens balsis *e*, būdamas skiemenyje, labiausiai nutolusiame nuo pagrindinės kirtės turinčio skiemens, yra ilgesnis už skiemenu nekirčiuoto *te* ir *le* balsius *e*. Iš to matyti, kad skiemuo *me* turi šalutinį kirtį. Be to, tai patvirtina po dēmens *meteo* daroma pauzė. Dēmens *aero* antrasis skiemuo taip pat turi šalutinį kirtį, nes šio skiemens balsis *e*, būdamas penktame skiemenyje nuo pagrindinės kirtės turinčio skiemens *tē*, už pastarojo balsi *e* yra trumpesnis tik 5 msec, o už skiemens *le*, esančio šalia kirčiuoto, balsi *e* – ilgesnis 28 msec.

	m	e	t	e	o	pauzė	a	"e	r	o	b'	u	l	e	t	è	n	i	s
I	72	39	111	105	138	78	90	54	76	96	74								
II	84	72	125	—	142	90	69	46	70	79	109								
III	90	88	173	102	94	144	105	39	82	152	78								
	82	66	136	69	91	104	88	46	76	109	87								

Žodžio 'chromo' litografija pirmą šalutinį kirtį turi skiemuo *chro*, nes jo balsis o

'chr	o	m	o	'l	i	t	o	gr	ã	f	i	j	a
I	75	59		50			58		180		40		105
II	65	47		32			57		165		40		122
III	81	58		40			70		191		23		168
	74	55		47			62		179		34		132

yra ilgesnis už skiemens *mo*, esančio arčiau pagrindinėj kirtij turinčio skiemens, balsi o 19 msek, nors kitos abiejų balsių o fonetinės sąlygos yra vienodos, o už skiemens *to*, esančio šalia kirčiuoto, balsi o ilgesnis 12 msek. Antrą šalutinį kirtį turi skiemuo *li*, nes jo balsis i yra ilgesnis už skiemens *fi*, esančio antrame nuo galio skiemenyje, balsi i 13 msek.

Išimtis iš šios grupės yra svetimos kilmės žodžiai, sudaryti iš trijų labai trumpų dēmenų, kurių visi arba bent du yra labai suaugę. Jie šalutinio kirčio paprastai neturi, pvz.: *kilogrammėtras*.

B) Antrajame dēmenyje:

a) Sudurtiniai žodžiai, sudaryti iš dviejų skaitvardinių dēmenų kurių antrasis yra *dešimt*, o pagrindinė kirtį turi pirmojo triskiemienio dēmens antrasis arba dviškiemenio dēmens pirmasis skiemuo, pvz.: *aštūonias'dešimt*, *devýnias'dešimt*, *peñkias'dešimt*, *šešias'dešimt* ir kt.

Balsio e, kuris šiaipjau nekirčiuotas išlieka trumpas, pailgėjimas dėl šalutinio kirčio šiuo atveju aiškiai girdimas iš klausos. Jis patvirtina ir eksperimentiniai duomenys.

	a	š	t	úo	n'	a	s	d	e	š	i	mt
I	27			200		94			127		33	92
II	46			150		103			100		55	108
III	76			190		101			77		45	92
	50			180		99			101		44	97

Pavyzdžiui, žodžio *aštūonias'dešimt* skiemens de balsis e yra 101 msek ilgumo, tuo tarpu žodžio *aštūoniasdešimtm̄tis* atitinkamo skiemens balsio e ilgumas – tik 54 msek, t.y. beveik dvigubai trumpesnis. Toks didelis ilgumų skirtumas paaiškinamas tik skiemens de šalutiniui kirčiu. Šitokio akivaizdaus skirtumo negali nulemti skirtingos fonetinės sąlygos – didesnis žodžio *aštūoniasdešimtm̄tis* skiemenu skaičius ir pagrindinis kirtis paskutiniame dēmenyje.

b) Sudurtiniai svetimos kilmės žodžiai iš dviejų menkai suaugusių dēmenų, kurių pirmasis – vienskiemenis – turi pagrindinę kirtį, o antrasis dēmuo yra *grafas*, pvz.: *bùr'grafas*, *már'grafas*, *pfálc'grafas*.

	pf	á	l'	c gr	a	f	a	s
I	116	64			40		80	
II	146	72			93		74	
III	115	68			51		52	
	126	68			61		69	

Pavyzdžiui, žodžio *pfálc'grafas* skiemens *gra* balsis *a* už pagrindinį kirtę turinčio skiemens *pfálc* balsį *a* yra daugiau, negu dvigubai trumpesnis, bet jis tik 8 msec trumpesnis už galūninio skiemens balsį *a*, o tai rodo, kad dėmėns *grafas* pirmasis *a* turi šalutinį kirtę, kuriam energija paimta ne iš pagrindinį kirtę turinčio skiemens, bet iš galūninio. Pravartu prisiminti, kad paprastai trumpasis galūninio skiemens nekirčiuotas balsis gali būti žymiai ilgesnis už tokį patį kirčiuotą balsį, esantį antrame ar net trečiame skiemenyje nuo galio (žr. II A b ir II A d ir plg. žodžio *dvišimtiniš* dviejų paskutinių skiemenu balsius *i* ir žodžio *ikikapitalistinis* trijų paskutinių skiemenu balsius *i*).

C) Priešdėlyje:

- a) Daugiaskiemeniai tarptautiniai žodžiai arba terminai su priešdėliais *de-*, *inter-*, *re-*, kurių pagrindinis kirtis yra per kelis skiemenis nuo priešdėlio, pvz.: *deemulsācija*, *dekalcinācija*, *dezabiljē*, *internacionālinis*, *internacionališkumas*, *reorganizācija* ir kt.

Pavyzdžiui, žodžio *internacionališkumas* pirmasis balsis *i*, esantis devintame

	l	n	t	e	r	n	a	c	i	j	o	n	a	l	i šk	ù	m	a	s
I	73	72		51	50	85		40	57	84	78	38		83					
II	45	88		63	64	59		28	48	52	47	50		90					
III	60	67		58	33	61		57	75	64	48	53		77					
	59	76		57	49	68		42	60	67	58	47		83					

skiemenyje nuo pagrindinį kirtę turinčio skiemens, yra ilgesnis už skiemens *ci*, esančio daug arčiau kirčiuoto skiemens, balsį *i* 17 msec. Tai rodo, kad priešdėlio *inter-* pirmasis skiemuo turi šalutinį kirtę.

Tuos pačius priešdėlius turintys palyginti trumpi žodžiai, kurių pagrindinis kirtis yra skiemenyse, esančiuose šalia priešdėlio arba netoli jo, tariami be šalutinio kirčio, pvz.: *dekalkúoti*, *interlinija*, *interliūdija*, *intermèdija*.

b) Svetimos ir lietuviškos kilmės žodžiai su priešdėliu *kontr-*, kurių pagrindinis kirtis paprastai yra ne šaknyje, pvz.: *kontratakà*, *kontrmanèvras*, *kontrreñzija*, *kontrrevoliūcija*, *kontržvalgýba* ir kt. Žodžio *kontrrevoliūcija* priešdė-

	k	o	n	t	r	e	v	o	l'	ù	c	i	j	a
I	60	60			60		66		54	74		88		
II	72	85			57		66		63	96		75		
III	85	50			80		96		79	105		44		
	72	65			66		76		65	92		69		

lio *kontr-* balsis *o* trumpesnis už skiemens *vo* balsį *o* tik 4 msec. Toks mažas ilgumo skirtumas rodo, kad priešdėlis *kontr-* turi šalutinį kirtę. Jeigu šalutinio kirčio nebūtų, tai skiemens *vo* balsis *o* dėl savo fonetinės pozicijos (balsis *o* eina po skardžiojo

priebalsio atvirame skiemenyje, esančiame šalia kirčiuoto, o skiemens *kontr-* balsis *o* – po duslaus priebalsio ir ketvirtame uždarame skiemenyje nuo kirčiuoto) turėtų būti žymiai ilgesnis už priėdėlio *kontr-* balsį *o*.

III. Du labai ryškius šalutinius kirčius turi iš trijų menkai suaugusių skaitvardinių dėmenų sudaryti sudurtiniai žodžiai, kurių pagrindinis kirtis paskutiniame dėmenyje, pvz.: *'penkias' 'dešimttūkstantasis*, *'keturias' 'dešimttūkstantasis* arba *'keturias' 'dešimttūkstantysis'*⁴).

k	e	t	u	r'	a	z ^{II} de	š	i	m	t	ū	kst	a	n	t	ÿ	sis
I	72	32	106		92		38	62		48		79	60		170		90
II	82	47	85		70		23	80		47		61	80		157		59
III	60	37	91		88		35	54		58		59	73		175		62
	71	39	94		83		32	65		51		66	71		101		70

Pavyzdžiui, žodžio *'keturias' 'dešimttūkstantysis* skiemenu *ke* ir *de* balsai *e* yra pa-lyginti labai ilgi – 71 ir 83 msec. Tai rodo, kad šie skiemens turi šalutinius kirčius. Pavyzdžiui, žodžio *keturiavalentišumas*, kuris vienu skiemenu trumpesnis už nagrinėjamą žodį ir kuriame yra tik vienas ilgas skiemuo, o todėl jo garsai kiek ilgesni, skiemens *ke* balsis *e* yra tik 53 msec ilgumo, o skiemens *len* – 65 msec.

IV. Silpną šalutinį kirtę (kurio gali ir nebūti, kalbant šnekamuoju stiliumi):

A) Pirmajame dėmenyje:

a) Tam tikri svetimos kilmės sudurtiniai žodžiai, kurių pirmasis dėmuo vienskiemenis ir abu dėmenys nelabai suaugę, pvz.: *'grosméisteris*, *'kvinteseñcija*, *'landšäf-tas*, *'prespapijē*, *'berkkolègija*, *'grammolèkulē* ir kt.

Žodžio *'kvinteseñcija* pirmasis dėmuo turi šalutinį kirtę, nes jo balsis *i* yra ilgesnis už priešpaskutinio skiemens balsį *i* 10 msec. Jeigu pirmasis dėmuo neturėtų šalutinio kirčio, tai skiemens *ci* balsis *i*, būdamas atvirame priešpaskutiniame skiemenyje, neturėtų trumpesnis už pirmojo skiemens balsį *i*.

kv	i	n	t	e	s	e	ñ	c	i	j	a
I	48	62		79		81	130		31		145
II	50	61		68		138	111		43		123
III	60	80		75		98	148		54		118
	53	68		74		106	130		43		129

b) Būdvardis *žūtbūtinis*.

ž	ū	t	b	ū	t	ì	n	i	s
I	92			84		70		62	
II	78			72		68		68	
III	77			75		43		75	
	82			77		60		68	

* Šitokia žodžio forma, nesutampanti su literatūrinėje kalboje įsigalėjusia normine forma *'keturias' 'dešimttūkstantasis*, paimta iš Lietuvių kalbos žodyno V (V., 1959, p. 656).

Šio būvardžio skiemuo žūt turi šalutinį kirtij, nes jo balsis už šiek tiek ilgesnis už antrojo skiemens balsį, nors antrasis skiemuo yra atviras ir šalia kirčiuotojo, o pirmasis uždaras ir toliau nuo jo.

Be aukščiau išvardytų atvejų, silpną šalutinį kirtij kartais dar turi sudurtiniai žodžiai, kurių abudu dėmenys yra dviskiemeniai arba triskiemeniai, ir pirmasis – priešdėlėtas, pvz.: *'apspiautsmākris*, *'atlapauodēgis*, *'atlausiuodēgis*, *'atsuktauodēgis*, *'užsmauktkepūris* ir kt.

B) Antrajame dėmenye šalutinį kirtij turi sudurtiniai žodžiai, kurių pirmasis dėmuo yra dviskiemenis ir pagrindinį žodžio kirtij turi pirmajame arba antrajame skiemenyje, o antrasis dėmuo triskiemenis arba keturskiemenis, pvz.: *drāpanpa'laikē*, *kiškiako'pūstis*, *kūnigpa'laikis*, *laīkraštpa'laikis*, *algāpa'laikē*, *bobélpalaikē*, *drabūžpa'laikis*, *añtra'pamušalis*, *kiaūliabéra'linis* ir kt.

Pavyzdžiui, žodžio *drāpanpa'laikē* skiemuo *lai* turi šalutinį kirtij, nes yra palyginti ilgas. Žodžio *nebepérlaikē* dvibalsis *ai* yra tik 83 msec ilgumo.

	dr	ā	p	a	n	p	a	'l	ai	k	ē
I		240		52	71		57		120		122
II		171	.	50	90		60		159		130
III		200		50	82		60		141		159
		204		51	81		59		140		137

Šalutinio kirčio dažniausiai neturi šio tipo sudurtinių žodžių antro triskiemenio dėmens pirmasis skiemuo arba antrasis trumpas skiemuo, pvz.: *balañdvanagis kanāpdurpinē*, *kevēškepuris* ir kt.

Kartais silpną šalutinį kirtij turi sudurtiniai žodžiai, kurių pagrindiniu kirčiu kirčiuotas pirmasis dėmuo yra vienskiemenis, o antrasis – ne mažiau kaip keturių skiemenu, pvz.: *laūkkana'pélēs*, *zuikbara'vykis* ir kt.

C) Priešdėlyje:

a) Svetimos kilmės žodžiai su priešdėliu *anti-*, kurių pagrindinis žodžio kirtis yra ne mažiau kaip per vieną skiemeni nuo priešdėlio, pvz.: *'antitoksinai*, *'antitireoidinas* ir kt.

Pavyzdžiui, žodžio *'antifašistas* skiemens *an* balsis *a* ilgesnis už skiemens *fa*, esančio šalia kirčiuoto, balsi *a* 14 msec, o tai rodo, kad skiemuo *an* turi šalutinį kirtij.

	a	n	t	i	f	a	š	ì	s	t	a	s
I	68	71		41		70		68			74	
II	78	80		39		56		78			87	
III	80	82		43		58		80			89	
	75	78		41		61		75			83	

b) Svetimos kilmės žodžiai su priešdėliu *dis-*, ypač kai pagrindinis žodžio kirtis yra toli nuo šio priešdėlio, pvz.: *'disgregācija*, *'disharmōnija*, *'disjunktīvinis*, *'diskredituoti*, *'diskriminācija*, *'dislokācija*, *'disproporcija* ir kt. Palyginę žodžio *'disharmōnija* abiejų *i* balsių ilgumą, matome, kad pirmasis *i*, būdamas ir toliau nuo pagrindin-

	'd	i	sh	a	r	m	ð	n	i	j	a
I		52		87			101		60		126
II		59		68			128		62		98
III		70		60			98		60		125
		60		72			109		61		116

kirtj turinčio skiemens, ir uždarame skiemenyje, už antrajį i, esantį antrame skiemenyje nuo galo, trumpesnis tik 1 msec. Tai rodo, kad priešdėlis *dis-* turi šalutinj kirtj.

Be svetimos kilmės žodžių su priešdėliais *anti-* ir *dis-*, silpną šalutinj kirtj dar kartais turi lietuviškos kilmės žodžiai su priešdėliais *san-*, turintys ne mažiau kaip tris skiemenis, neskaitant priešdėlio, ir kurių pagrindinis kirtis yra paskutiniame žodžio skiemenyje, pvz.: *sankertinys*.

Straipsnyje aptarti maždaug visi ryškiausi tipai tų lietuviškos ir svetimos kilmės žodžių, kurie literatūrinėje kalboje turi vieną ar du šalutinius kirčius.

СЛОВА С ДВУМЯ И ТРЕМЯ УДАРЕНИЯМИ

В. ВАЙТКЯВИЧЮТЕ

Резюме

Каждое самостоятельное слово в литовском литературном языке обычно имеет одно ударение. Однако сложные слова, образованные из двух компонентов, могут иметь два ударения, а-из трёх – даже три. Наличие побочного ударения или двух побочных ударений, как установлено при помощи экспериментов⁵, зависит от следующих условий:

1) Который компонент сложного слова имеет основное ударение. Одно побочное ударение обычно имеют сложные слова из двух компонентов, основное ударение которых падает на второй компонент, напр.: *'baltauodegiáuti* „быть несерьёзным“, и два побочных ударения – сложные слова из трёх компонентов, основное ударение которых падает на последний компонент, напр.: *'hidroa||erodròmas* „гидроэрором“. Сложные слова, основное ударение которых находится в первом компоненте, побочное ударение имеют реже, напр.: *dräpanpa||laiké* „простая одежда“.

2) Сколько слов составляет компоненты сложного слова. Сложные слова из двух компонентов побочное ударение имеют обычно только тогда, когда оба его компонента или один являются многосложными, напр.: *'angliavandéninis* „углеводный“. Для сложного слова из трёх компонентов это условие не является обязательными, напр.: *'astro||fotomètras* „астрофотометр“.

3) Который слог первого или второго компонента имеет основное ударение. Когда его имеет второй компонент сложного слова, то чем основное ударение дальше от начала второго компонента, тем в большей степени можно ожидать побочного ударения в первом компоненте, напр.: *'pasikiškiakopūs-*

⁵ Наличие или отсутствие побочных ударений установлено по длительности гласных, дифтонгов и сонорных согласных на осциллографе. Интенсивность ударения нами не исследовалась.

táuti „собирать заячью капусту“. Когда основное ударение находится в начале первого компонента в сложном слове из двух компонентов, то побочное ударение свойственно второму компоненту, напр.: *drabùžpa'laikē* „простая одежда“. Сложное слово из трёх компонентов имеет одно или даже два побочных ударения, когда основное ударение падает на третий компонент, напр.: *'astro'fotomètrija* „астрофотометрия“.

4) Как выделяются в смысловом отношении компоненты сложного слова. Сложное слово из двух довольно самостоятельных компонентов, имеет одно побочное ударение, напр.: *'angliavandeninis* „углеводный“, а из трёх – два, напр.: *'astro'fotoskòpija* „астрофотоскопия“.

5) Насколько первый компонент сложного слова подчеркивает новое значение всего слова, напр.: *'ikikapitalistinis* „докапиталистический“ (ср. *kapitalistinis* „капиталистический“).

6) Стиль и темп речи. Побочное ударение иногда появляется при медленном темпе речи, напр.: *'atlapauodègis* „человек не закрывающий дверь за собой“, а отсутствует при быстром темпе, напр.: *atlapauodègis*.